

“FROM VIRTUOUSNESS TO VIRTUELESSNESS” IN THE WESTERN POLITICAL THOUGHT

BATI SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE ERDEMLİLİKTEN ERDEMSİZLİĞE

Aslı ARSLAN¹

Abstract

The concept of "virtue" which expresses good morality, modesty, valor, accuracy, etc., or the spiritual gravity of human beings which we can explain with the concept of what we mean by the general name of qualities or virtue, came through various stages to the present by being associated with many concepts, in general. From antiquity, the meanings which the philosophers gave different meanings at different times to the teachings of morality in all times and places. To be happy is to be "happy" in the answer given by thinkers to the question of "what is the meaning of life and human being", which is sitting in the head of the history of philosophy and is a concept that can be taken into consideration in relation to society, state, ruler and ruled. Antiquity thinkers who have expressed the virtue of being the only way to access happiness have left their place to a modern thought praising virtue. This thought has taken its place especially in politics. In our work we will be given through the history filter, from the sources of the people, from the city-state to the nation-state, in the pure religion of virtue or limited to human beings, whether or not they are in politics, the sources from which the thoughts that give the image of politics pollution and complexity.

Keywords: Virtuousness, Virtuelessness, Western political thought, Politics.

Özet

Genel anlamda ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı ya da fazilet dediğimiz kavramla açıklayabileceğimiz, insana ait ruhsal olgunluğu ifade eden “erdem” kavramı, birçok kavramla ilişkilendirilerek günümüze kadar çeşitli evrelerden geçerek gelmiştir. Antikçağdan itibaren düşünürlerin erdeme verdiği anlamlar tüm zamanlar ve mekânlar içerisinde, ahlak öğretileriyle birbirinden farklı zamanlarda farklı anlamlar taşıyabilmektedir. Felsefe tarihinin başköşesine oturan “insanın ve yaşamın anlamı nedir” sorusuna düşünürlerin verdiği cevapta “mutlu olmak”, mutluluğa ulaşabilmek için ise “erdemli olmak” ifadesi, özelde insanın kendisine indirgenen, genelde ise toplum ve devlete, yöneten ve yönetilen ilişkisinde ele alınabilecek bir kavramdır. Mutluluğa erişebilmenin tek yolunun erdemli olmak olduğunu ifade eden Antikçağ düşünürleri, zamanla yerini erdemsizliği öven, daha doğru ifadeyle mevcut düzene uyan, edilgen ve değişebilen modern bir düşünceye bırakmıştır. Bu düşünce özellikle siyasette kendine yer edinmiştir. Çalışmamızda insandan topluma, kent-devletten, ulus-devlete, erdemin salt dinde veya insanla mı sınırlı kaldığı, siyaset içinde yerinin olup olmadığı, siyasetin kirliliği ve karmaşıklığı imajını veren düşüncelerin hangi kaynaklardan çıktığı, tarih süzgecinden geçirilerek verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Erdemlilik, Erdemsizlik, Batı Siyasal Düşüncesi, Siyaset.

¹ Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-mail: a.arslan2378@gmail.com

1. GİRİŞ

Ahlak felsefesinin konusu oluşturan kavramlar içerisinde kabul edilen erdem, ahlaki bakımdan sürekli olarak iyi ve değerli olan davranışlar, iradeyle hep iyi olana yönelmektir. Ahlak felsefesinin yücelttiği, övdüğü, arzuladığı ve ön plana çıkarttığı değerlerdir. İnsana has olan bu değerlerden hareketle, insan doğasından esinlenerek, asırlarca filozoflar devlet, iktidar, yasa vb. konularda kendi siyasi anlayışlarını oluşturmuşlardır. Bundan dolayı siyasette erdem konusu, güncelliğini kaybetmeyen ve kaybetmeyecek konular arasındadır. Özellikle Antikçağ filozoflarının üzerinde durduğu bu konu, düşünsel olarak dönemsel değişiklikler göstermiştir.

Erdemin ne olduğu, nelere ve neden erdem denilebileceği, erdem ile doğru davranış ilişkisinin nasıl olduğuna ilişkin sorulara erdem etikçilerinin çeşitli görüşleri vardır. Erdem etiğinin erdem temelli bir kuram olduğunu savunan erdem etikçilerine göre “bir erdem takdir edilen bir huydur” ya da daha doğrusu erdemler, “temelde takdire değer” karakter özellikleridir. Erdem, takdir edilebilir olmakla da aynı anlama gelen bir karakter özelliğidir. Aretik bir kavram olan “takdir edilme (övülme)”, kişilerin karakter özelliklerine ilişkin olduğu kadarıyla belirli eylemlere uygulanabilen, hem eyleyen/taşıyıcı hem de başkaları için de yapılan şey anlamındadır. Bununla birlikte “erdem, ona sahip olan bir kişi için iyi olan, alışkanlığa dayalı eylemlerde açıkça görülen bir huy” olarak da tanımlanır”. Çoğunluk bir erdem bir karakter özelliği olduğu düşüncesinde hem fikirdir. “Takdire değer ve övülür” olan “erdemler” ya da “erdem” (arete) sözcüğü Eski Yunan’da “üstünlük-mükemmeliyet” anlamına da gelmektedir. Nelere erdem denilebileceği konusunda daha çok Aristoteles’in etik görüşünden hareket eden erdem etikçileri tarafından, Aristoteles’in Retorik adlı yapıtında adalet, cesaret, ölçülülük, yüce gönüllülük, kendini beğenmişlik, cömertlik, nezaket olmak üzere yedi temel erdem saydığı, Eudamos’a Etik’te bunlara onur, saygı, dürüstlük, samimiyet, dostluk, sakinlik’i de ekleyerek on üç temel erdem saydığı, fakat Nikomakhos’a Etik adlı yapıtında ise adalet, cesaret, ölçülülük, yüce gönüllülük, nüktedanlık vs. gibi pek çok erdemden bahseden daha belirsiz bir liste verdiği ileri sürülür. Buradan hareketle ölçülülük, cesaret, adalet, dostluk, cömertlik, kendini beğenmişlik, dürüstlük gibi önemli karakter erdemlerini belirleyebilmek için belli başlı bazı karakteristik özelliklerin taşınması gerektiği düşünülür. (Kart, 2006;32)

Batı siyasal sistemi incelendiği zaman döneme damgasını vuran isimler tarafından düşünce benzerliği taşıyan dönemler oluştuğunu ya da oluşturulduğu görülür. Bu dönemler, Antikçağ, ortaçağ, modern dönem ve post modern dönem olarak ayrılmıştır.

“ Çünkü sana, bilimin en yüksek amacının iyi ve doğru olan her şey değerini bizim için aldığı için, iyinin özüne ait doğası olduğu söylendi...Öyleyse bizim devletimizin düzeni, sadece, bu bilgiye sahip bir Koruyucu tarafından özenle gözetildiğinde, en mükemmel şekilde düzenlenecektir” (Platon). Antikçağ’a damgasını vuran filozoflardan biri olan Platon’un bu ifadesi, dönemin kent devletlerinde erdem siyasetinin uygulandığının bir nevi göstergesi olmuştur.

“Üstünlüğü her insan dehası ürününün üzerinde olan Kutsal Kitaplar tarafından garanti edilen ele aldığımız Tanrı’nın Devleti, insanların zihinlerinin etkisinin tesadüfüne dayanmaz..(St. Augustinus) Ortaçağ’ın önemli isimlerinden biri olan Augustinus, kent devletinden çıkıp feodalitenin devam ettiği uzun bir süreçte, Hıristiyanlığın ve dolayısıyla kilisenin ivme kazandığı bir dönemde iman siyasetinin uygulandığını göstermiştir.

“İnsan bilgisi ve gücü bir arada bulunur (F.Bacon)” Birey ve akli ön planda tutan modern dönemde erdem siyasetinden oldukça uzaklaşıldığı, iman siyasetinin de artık ulus devletlerde yerinin olmadığı anlaşılmış, artık insan doğasına atıf yapılarak çıkar siyasetinin yapıldığı bir dönem olmuştur.

“Kopernik’ten beri, insanın eğimli bir düzleme sahip olduğu görülüyor – şimdi merkezden, daha ve daha fazla uzaklaşıyor- neye? Hiçliğe doğru mu? (Nietzsche)” Postmodern dönem olarak adlandırılan dönemde ise nihilizm hâkim olmuştur. (Tannenbaum, Schultz, 2005;31)

Bütün bu ifadelerden, Antikçağın özellikle siyasette erdem en fazla konu olduğu dönem olduğunu söylemek mümkündür. Tarihi süreç içerisinde zaman ilerledikçe siyasal düşüncede erdem düşüncesinin siyaset içerisinde anlam değiştirdiği veya Antikçağdaki anlamından uzaklaştırıldığı ortaya çıkmaktadır. Erdemin, gerek yönetici, gerek yönetilenler açısından siyaset içerisindeki anlamlandırılmalarındaki değişiklikler, yok olduğu anlamına gelmemektedir. Modern dönemin ünlü düşünürlerinden N. Machiavelli, kendi döneminde siyaseti bir savaş ve güç için verilen sürekli bir mücadele olarak gördüğü için, bütün siyasal hareketlerin “kuvvet siyaseti” olduğunu söyleyecek ve bu minval üzere erdemi farklı bir boyutta ifade eden bir isim olacaktır. (Thomson, 2006;38)

ANTİKÇAĞ ERDEM ANLAYIŞI

I. Sofistler ve Orman Yasası

Polis devletlerinde çeşitli sıfatlarla tanımlanan olumlu anlamıyla bilge kişi, siyaset sanatını bilen kişi olan sofistler, Sokrates ve ardılları tarafından kabul görmemiş olsa da, kendilerinden sonraki yüzyıllarda bile siyasi düşüncelere yön vermeyi başarmışlardır.

Devlet ve yasanın bir sözleşmenin ürünü olduğu yaklaşım, sofistlerce ileri sürülmüştür. Adalet erdemi konusunda ise oldukça ilginç fikirleri vardır.

“İnsan her şeyin ölçüsüdür” diyen Protagoras, insanı, bireycilik ve faydacılıktan ziyade uyum ve birlik içerisinde toplumsal olarak görmektedir. Yani “İnsan her şeyin ölçüsüdür” ifadesinde birey olan insan değil, aslında toplumsal insan vardır, bilginin göreceli olduğunu, (Tanrı vardır ya da yoktur) bundan dolayı bilgili kişinin mutlak bir doğruyu ortaya koyamadığını ama “poliste kötü şeylerin yerine onlara iyi olan, aynı zamanda iyi gelen bir durumun ortaya çıkmasına neden olur” diyecektir.(Ağaoğulları,2015;74-80)

Protagoras’ın “iyi” kavramından itibaren etik felsefesi bireysel davranışlara yönelmiştir. Aslında insanın toplumsallığını vurgulayan Protagoras, etik biliminde bireye bağlı özneliği ilk öne süren kişidir; ona göre “göreceli” değerlendirmelerin yapılması bir etik prensibi olarak ortaya çıkmıştır Fakat bu durum, Protagoras’ın ardılları tarafından yanlış anlaşıldığını göstermiştir. Bireysel iyinin aranması muhtemelen bencillik olarak anlaşılmıştır. Fakat bu konuda, çoğu kez bireylerin “iyi” anlayışı ile toplumların “iyi” anlayışının nasıl ilişkilendirilmesi gerektiği araştırılmıştır.(Ocak, Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem...;82) Protagoras’ı izleyen Sofistler görecelilik prensibini, insanların, başkalarının iyiliğini istemek zorunda olmaksızın her istediğini yapabildiği olarak anlamışlardır.

İnsanların- kadınlar ve köleler hariç- doğa bakımından benzerliği, kardeşliği ve eşitliğini vurgulayan sofist Antiphon, insanlar arasındaki ayrımların doğadan değil, yasalardan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Çünkü doğal yasa özgürlük üzerineyken, yasa yasaklamak üzerine işlemektedir. (zorlayıcı niteliktedir) toplumsal yaşam içinde adalet kavramı, yasayla sınırlıyken, doğal adaletin bundan daha üstün olduğunu, kişinin özgürce bu daha üstün adalete uyabileceğini söylemektedir. Yani aslında yasaya uymayan birinin, hitabet sanatıyla işlediği bir suçu yapmadığını kanıtlaması yasaya uyarken, doğal yasaya uymamaktadır. Bu yaklaşım, bir adım sonra Thrasymakhos’ın düşüncelerinde “mademki doğa bazılarını güçlü, bazılarını zayıf, bazılarını zeki, bazılarını aptal yapmıştır; o halde toplumsal olarak da güçlü ve zeki

olanın hakim olmasından daha doğal ve adil ne olabilir ki?” haline gelmiştir. Bu aşamadan sonra doğa yasası, artık güçlünün haklı sayıldığı bir orman yasasına dönüşmüştür. Kallikles’le bir adım daha ileri gidilerek, yasaların yapay olarak zayıf olan çoğunluk yararına ve güçlü azınlığın aleyhine konduğunu, bu açıdan doğal adalete uygun olmadığını söylenmiştir. Doğal olarak adil olan nedir? sorusuna herkesin gücü oranında hakkının olması ve haklı olması, buna uygun olarak da güçlünün zayıftan daha fazla kazanması gerektiği cevabı verilmiştir. (yapay yasa bunları sınırlar)“ doğru yaşayacak olan, hırslarını alabildiğine büyütme için salıvermelidir... Bolluk içinde yaşama, dilediğini yapma, özgürlük, işte erdem de bahtlılık da budur. Geriye kalan ise yalnızca güzel düşünceler, doğaya aykırı kurallar, saçma ve boş şeylerdir.”

Bilginin göreceliliğini en uca götüren, demokrasi, eşitlik ve eşitlikçi yasa düşüncesinden adeta iğrenen bir kısım sofistler, örneğin Kritias; tanrı ve tanrı korkusunu kurnazların icat ettiğini söyleyerek, siyaset, din, ahlak ve toplumsal yaşamın içerisinde değer sistemlerinin tümünün içini boşaltmışlardır. (Ağaoğulları,2015;74vd)

Düşüncelerinden Sokrates’ten etkilendiği anlaşılan sofist Aristippos’a göre, insanı insan eden duygudur. Çevremizi dolduran eşyanın aslında ne olduklarını bilemeyeceğimizi, Onların, bizim için, ancak bize göründükleri olduklarını ifade etmiştir. Aslında ne olduklarını da, hiçbir zaman bilemeyeceğimize göre, pek umurumuzda olmamalıdır demiştir. Bilgilerimiz, duygularımızla alabildiğimiz kadardır, bundan öteye geçemez. Yaşamın ereği de, tıpkı bilgilerimiz gibi, gene bu duygularımızla aldığımız hazdır. Yaşamaktan alabildiğimiz kadar zevk alalım, ancak ölçüyü de kaçırmayalım. Akıl, duyuların sonsuz isteklerine karşı koymalıdır. Erdem, haz almakta ölçülü olmaktır demiştir.

Hazcılık Okulu’nun mensuplarından Hegesias ise, günlük olayların hazzını arayan insan, buna hiçbir zaman varamayacağı için, kendisini öldürmelidir. Erdem, erdem içindir. Bunu ancak böyle bilenler; erdemi başka nedenler yüzünden değil, sadece erdem için isteyenler, yani bilgeler yaşamakta bir değer bulabilirler. Erdeminden ötürü kendinden hoşnut olmak erişilebilecek bir erek, varılabilecek bir sonuçtur. Çünkü erdem, ancak yaşayanlar içindir. En üstün iyi, erdemdir. Bu bakımdan, erdem bir zorunluluğu olduğundan yaşamak da bir çeşit iyiliktir. Erdem, yaşamakla mümkündür. Şu halde yaşamakta, kendiliğinden, biraz erdem vardır. Ancak bu durumdadır ki, töresel idealizm, kötümserliği imkânsız kılar. Hegesias’a göre bilge olamayan insanlar, erdemsizdirler, erdem dışında da katıksız mutluluk gerçekleştirilemeyeceğine göre, kendilerini öldürmeleri gerekir. Ona göre mutluluk, mümkün değildir, bilgelik yoluyla, erdemle ancak acısızlığa varılabilir. Bir başka deyişle, olumlu mutluluk (saf haz) elde edilemez, olumsuz mutluluğa (elemsizlik) erişilebilir. (Ocak, “Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem...”)

II. Sokrates ve Erdem

Antikçağ filozoflarından Platon’un “sokratik diyaloglarının” hemen hepsi erdemle ilgilidir. Sokrates bütün hayatı boyunca öğrencileri ve dostları ile olan konuşmalarında erdem ne olduğu üzerinde durmuş, çeşitli açılardan bu kavramı araştırmış, erdem üzerindeki düşüncelerini kendi hayatına da uygulamıştır. Bu bakımdan Sokrates’in düşünceleri ile kişiliği iç içedir. Sokrates’ten sonraki devirlerde çeşitli felsefe okullarında, Akademciler, Stoacılar, Epikürosçular, Septiklerde temel problem, bilgenin, yani gerçek mutluluğa erişmiş olan insanın kişiliği problemidir. Bunların hepsinde de gerçek bilge tipinin bu ideal kişiliğine hep Sokrates örnek olarak alınmıştır. Çünkü o aklına bağlı bir insandır. Felsefeyi gökten yere indiren kişi olarak bilinen Sokrates için, insanın hareketlerini akla uygun olarak ayarlaması onun başlıca kaygısı olmuştur. Sokrates’e ait olan iki önerme vardır. Bunlardan biri “ erdem

bilgidir” diğeri ise “hiç kimse bilerek – isteyerek kötülük etmez”dir. Bu önermelere bakılınca erdem bilgiyse, erdemın karşıtı kötülük etmek de bilgisizlik olmaktadır.(Akarsu, “Sokrates'de Erdem Düşüncesi”)

Erdem bilgidir. Bilginin konusu erdemdir. Bu erdemlerin her biri tek tek değışkenlik ve görecelilik çerçevesinde güvenilmez ve yanlış a açık olacağından dolayı parça parça ele almaz. Savaşçılığın erdemi cesaret; yoksulluğun erdemi, kanaatkârlık; zenginliğin erdemi ise eli açıklıktır. Sokrates bunlardan ziyade erdem kavramına yönelmiştir.

Sokrates'e göre, bir insanı erdemli kılmak üzere gidilecek yolu belirtebilmek için erdemın ne olduğunun araştırılması gerekir. Erdemın ne olduğunu araştırmak için de Sokrates, erdemın parçaları olarak bilinen cesaret, ölçülülük, adalet, doğruluk gibi vb. gibi kavramların tanımlanması üzerinde durmuştur. Erdemın parçaları olan bu kavramlardan her biri Platon'un Sokratik diyaloglarına konu olmuşlardır. Örneğın Lakhes diyalogunda erdemın bir parçası olarak cesaret incelenir. Bu diyalogda Sokrates'in erdem anlayışı ortaya çıkmaktadır.

Sokrates Lakhes'in cesareti bildiğini söylediğini duyunca ona kısa bir şekilde cesaretin ne olduğunu sorar. Lakhes konu hakkında bilgili olduğunu iddia ettikten sonra cesareti tanımlar: *Cesaret, savaşta görev yerini bırakıp kaçmayarak düşmanla savaşan kişi olmaktır.* Bu tanımlı yapan savaş meydanlarında boy göstermiş Lakhes'tir. Bundan dolayı yaptığı tanımlama çabası anlaşılabilir. Sokrates bu tanıma “cesaret” kavramının savaş alanıyla sınırlı olamayacağı gerçeğinden yola çıkarak karşı çıkar. Ona göre çok daha evrensel bir tanıma ihtiyaç vardır ki zaten tanım her yerde ve her zaman geçerli olabilecek bir yapıda olmalıdır.

Daha sonra Lakhes ikinci bir cesaret tanımlı yapar. Ona göre *cesaret metanet gösterip sebat etmedir.* Sokrates bu tanımlı da kapsam yönünden değerlendirerek çürütür. Ona göre metanet göstermek ve sebat etmek bilgisizlikten ortaya çıkmışsa bu budalaca bir hareket olup cesaret olmaz. Lakhes bu durumda tanımlını revize ederek *bilgiyle metanet gösterme ve sebat etme durumunu cesaret diye tanımlar.* Sokrates revize edilmiş bu tanımlı da bilgiyle yapılmış bir şeyin pek bir şeyi riske etmeyeceğı veya riski ortadan kaldıracığı gerçeğinden dolayı cesaret olarak düşünmez. Örneğın, savaşta sağlam bir strateji geliştiren bir komutanın savaştan korkmaması cesaret değıldir, bilgidir. Ya da sayıca üstün bir ordunun daha az askerden oluşan başka bir orduyla korkmadan savaşması gene cesaret değıl, sayıca üstün olduğunun bilincidir.

Sokrates'e göre cesaret olması için değıer bilgisine ihtiyaç vardır. Yani bir şeyler feda etme riskini ondan daha değıerli şeyler için yaparsan bu cesaret olur. Buradan Sokrates'in cesaretin tanımlına ulaştığı sanılabilir fakat kendisi bulduğunu düşünmemektedir. Çünkü kendisi için bu değıer bilgisinin ne olduğu bulunursa cesaret tanımlanmış olacaktır.

Diyalogda az konuşan değıer iki kişiden biri olan Nikias bu sefer cesareti tanımlama görevini üstlenir. Nikias'ın tanımlı şöyledir: *cesaret, savaşta ya da başka bir durumda neden korkulup neden korkulmayacağıının bilgisidir.* Bu tanımlı olgu bilgisiyile değıer bilgisini birleştiren bir tanımlıdır. Cesaretin korkmamak olduğu gerçeğıyle çatışan bir tanımlama görülmüştür. Sokrates bu tanımlı çürütmek yerine eksik olduğunu göstermektedir. Nikias'ın bu tanımlı eksik olmasıyla birlikte yine de iyi bir tanımlımadır. Burada cesaretin korkmamak olduğu düşüncesiyle çatışan bir bakış açısı görülür. Bana göre korkmayan insan budaladır ya da hayat damarları kopmuştur. Çünkü korkmak, insana has bir duygu olmakla birlikte hayatta kalabilirliğı sağlayan bir yapıdır. Aşırı korku iyi olmadığı gibi hiç korkmamak da iyi değıldir. Dengeli bir korku ve bunun yarattığı stres durumu faydalıdır. Korkak insanlar daha yüce değıerleri umursamayarak bunları daha az değıerli şeylerle takas eden kişidir. Bu çok güçlü bir imparatorluk ordusu da olabilir, zayıf bir ordu da

olabilir. Gücüyle zayıflara zulmeden insan da korkaktır, fiziksel zayıflığı yüzünden oluşan koşullara göre düşünce ve duygularını değiştiren insan da korkaktır. Birincisi fiziksel üstünlüğünü zulüm aracı yaparak ahlak, adalet gibi kavramlara savaş ilan etmiş olur ki ya bu dünyada ya da öbür dünyada gazabı öğrenecektir. İkincisiyse kendi benliğini inkar ederek belki de hayatını kurtarır ama kurtardığı hayat ölü bir hayattır ve aslında o hayatı kurtaramamıştır. Hem de bunu kendini inkar etmesine rağmen yapamamıştır.

Sokrates Nikias'ın eksik olduğunu düşündüğü tanımından sonra korku üzerine şöyle bir diyalektik çıkarım yapar:

- 1- Korkunç olan ve ümit veren şeyler korkuya yol açar.
- 2- Korku geçmişe veya şimdiye dair değildir. Korku gelecekte başına gelecek olanlar içindir.
- 3- Korku veren şeyler gelecekteki kötülükler, ümit veren şeyler ise gelecekteki iyiliklerdir.

Sokrates neden korkulup neden korkulmayacağını bilgisini cesaret olarak tanımlar fakat aynı zamanda diğer bilgi dalları gibi onun sadece geleceğe ilişkin kötülüğün ve iyiliğin bilinmesi değil aynı zamanda geçmişteki ve şimdiki zamandakilerin de bilgisi olması gerektiğini savunur. Çünkü Sokrates cesaretin bilgi olması gerektiğini söyler. Bunu da erdemın bilgi olduğu ve dolayısıyla cesaretin onun parçası olarak bilgi olması gerekliliğinden dolayı savunur. Burada Nikias'ın tanımını eksik bulmasının sebebi geleceğe ilişkin bir tanımlama olmasından ileri gelmektedir. Bundan sonra diyalog bir sonuca varmadan trajik bir şekilde sona erer. (Akarsu, "Sokrates'de Erdem Düşüncesi"...) Bununla birlikte sonuca varılmaması da tesadüf değildir. Bir sonuca varılmadığı halde tekrar tekrar sorular sorarak durmadan konu üzerinde yeniden araştırma yapacağını söylemiştir.

Sokratik diyalogların hemen hepsinde cesaret, adalet, ölçülülük, dindarlık gibi erdemler ele alınmıştır. Bunların hepsinin ayrı ayrı tanımları yoktur, çünkü ona göre tek bir erdem vardır (cesaretli adam tipi, erdemın bütün öteki parçalarını kendisinde taşıyan bir tiptir)

Ve bu erdem bölünemezdir (Protagoras diyalogu) Sokrates'in merak ettiği şey bilgelik, ölçülülük, cesaret, dinlilik, doğruluk gibi şeylerin tek bir şeye verilen başka başka isimler mi olduğu yoksa birbirinin aynı olmayan başka başka şeylerin karşılığı mı olduğudur. Protagoras, dinsiz, ölçüsüz, çok bilgisiz insanların cesur olabileceklerini ileri sürerken, Sokrates, bunu çürütmek için cesaretin bir bilgi olduğunu söyleyerek, "bilim insanı buyruğu altına alabilen güzel midir, yani iyi ile kötüyü bilen bir kimseyi herhangi bir kuvvet yenebilir mi, ona bilimin görüşüne aykırı işler yaptırabilir mi, akıl insanın her işine yarayan bir güç değil midir?" sorusunu sorarak, Protagoras'a herşeyi kabul ettirir yani ona göre çok bilgisiz ama yine de cesur insanların bulunabilmesi imkansızdır ve konuyu "insan kötülüğü bilerek mi yapar?" sorusuna getirir. Buradan çıkaracağı sonuç da insanların iki temel duygusu olan zevk ve acı ile açıklanmıştır. İnsanın kötülük yapmasının, kendini o andaki zevke kaptırmasıyla bunun da bilgisizlikten dolayı ortaya çıkacağını ve çözümün ölçme bilimiyle olabileceğini ileri sürmüştür. İnsanın kendisini zevke kaptırması bilgisizliklerin en berbatıdır. (yalan yanlış şeyler bilmek, iyiyi kötüden ayıramamak) (Akarsu, "Sokrates'de Erdem Düşüncesi")

Daha genel olarak insanın erdemi nedir? Buna cevap verebilmek için insan ereğinin ne olduğunu anlamaya çalışır ve sofistler gibi insan ereğinin mutluluk olduğunu düşünmüştür. Mutluluk herhangi bir tikel örnekle, davranışla sağlanabilecek bir şey

olmadığından hareketle, insanın mutlu olabilmek için kendi benliğinin ereğini bilmesinin gerekliliğine değinir. Özetle, ona göre erdem demek, bilgi demektir.

III. Platon ve Erdem

Platon, devlet anlayışı gereği, ideal devleti meslek gruplarına bölünmüş, sınıflı bir toplumsal zemin oluşturmuştur. (üreticiler, koruyucular, yöneticiler) üç ayrı sınıfa oluşturan insanların ruhsal yapılanmaları, buna bağlı olarak yetenekleri ve sahip oldukları erdemler farklıdır demiştir. Ufku yalnızca maddi isteklerle sınırlı, parasever üretici sınıfı için, bunlara karşılık gelen ölçülülük erdemi tanımlamıştır. Sürekli şan, şöhret peşinde koşan ünsever ikinci grup için yiğitlik erdemi, hiyerarşik olarak en üstte olan yöneticiler sınıfı, bilginin peşinde koşan bilgisever filozoflara da karşılık gelen bilgelik erdemi olacaktır demiştir. İdeal devletinde bahsettiği bu üç temel erdemin varlığı söz konusudur. Bunların her birinin aralarındaki ilişkilerin biçimlenmesiyle de dördüncü bir eylem, doğruluk ya da adalet erdemi ortaya çıkacaktır. Doğruluk erdemi dediği şey, her üç sınıftaki insanların, kendi işlerinde kalıp yalnızca kendi işleriyle uğraşmasıdır. “Her sınıftaki insanlar sınıfsal konumlarının kendilerine dayattığı gerekleri yerine getirmelidir ki özgürlük denilen şey de yapılması gerekeni yapmaktan başka bir şeye dönüşmesin”. (Ağaoğulları, 2015;100)

Platon, siyasal hayatın en yüce amacının, herkesin kendisini tam olarak gerçekleştirmesini ve gerçek doğasını yerine getirmesini mümkün kıldığı için, adalet erdemi olduğunu söyler. (tümel erdem) Herkesin adaleti arama dürtüsüne sahip olduğunu ve bireysel zekâların ve doğalarının izin verdiği yere kadar aramakla yükümlü olduğunu, bunu yapabilmek için toplumların, rasyonel düşünme kapasitesine eksiksiz sahip olanlar tarafından yönetilmesini gerektirir der. Gerçek adaletin formunu tam olarak bilen ve anlayanlar yani bilge filozoflar ideal devlette siyasal liderliğe yükseltilmelidir. Ona göre yeteneklerine göre her bir birey için adaletin ne olduğu değişiklik gösterir, adalet kişinin doğasına en uygun şeyi yapmasını gerektirir. Her kişi için bir tane uygun rol vardır. (Tannenbaum, Schultz, 2005; 71-73)

Platon'un eğitim planı, özellikle koruyucu sınıfına yöneliktir. Amaç siyasal bütünlüğü korumaktır. Bu eğitim, bilgelik erdemine sahip olan çok az yönetici çıkarır. Sadece yöneticiler iyiyi bilecek şekilde eğitilebilirken diğer hepsi sınıflarına uygun özel bir erdem türünü öğrendikten sonra, yöneticilerin iyiliğine katılabilirler. Bu özel erdem, bütün uyrukları, iyi düzenlenmiş bir devlette yaşayacak şekilde donatılmış iyi yurttaşlar haline getirir. Erdemlerle verilen eğitim, sınıfları birleştirmek ve yöneticilerin emretme rolünü güçlendirmek ve meşrulaştırmak için devlete hizmet etmek üzere üç cevher yalanıyla tasarlanmıştır. Ayrıca, yöneticilerin gerektiğinde gündelik ahlakın dışına çıkabileceğini ve hatta çıkmaları gerektiğini söylemiştir. İdeal devletindeki bilge-filozof-kralına şartsız itaat edilmelidir demiştir. Herkesi yasaya sadakat ve itaate davet etmiş, sadece bilgeyi yasaları itaatten muaf tutmuştur. Fakat bir taraftan bir devleti doğru devlete yaklaştıracak şeyin yasalar olmadığını, bilginin olduğunu ifade etmiştir. “Bir toplumu yasayla değiştirebileceğini sananlar, durmadan yasa yapıp değiştirmekten başka bir şey yapmamaktadırlar. Yasaların niteliği ne olursa olsun, bir halkı yasayla doğru ahlaklı kılmak olanaksızdır. Çünkü tanrısal bir kral bulmak mümkündür ama tanrısal bir halk bulmak olanaksızdır”.

Görünüşte eşitlik esasına dayanan demokrasinin gerçekte adil bir devlet biçimi olmadığını söyler. Adil değildir der çünkü, siyaseti bilip bilmediğine, yeteneklerine, toplum içindeki yerine hiç bakılmaksızın herkes her işe talip olabilir. Halk herkese siyaset hakkı tanımakla siyasetin hiçbir özel ilgiye gerek olmayan bir uğraş olduğu kanısını yayar ama bunu fırsat bilen iktidar tutkunları, iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle çatışmaya başlarlar. Böylece demokrasi, halk önderleri doğurmuş, onlar da halkı düşündüklerini sanırken adaletsizliğe sebep olmuşlardır. Bu yönetim

biçiminin dayanağı olan, eşitlik ilkesi, herkese aynı hakları sağlayarak adaletsizliğe yol açmaktadır. Sayısal eşitlik yerine orantılı eşitlik ile kişilere erdemleriyle, yetenekleriyle ve soylarıyla ilişkili bir paylaşım gerçekleştirir. (Ağaoğulları, 2015)

IV. Aristoteles ve Erdem

Aristoteles için erdem, duygular ve eylemlerle ilgilidir. Erdemlerin alanlarını bazen bir duyguya, bazen de bir eylem türüne gönderme yaparak, doğru orta öğretisiyle sınılamaya ve tanımlamaya çalışmıştır. Aristo'nun, mutluluğu, "*erdeme uygun etkinlikte bulunmak*" şeklinde tarif ederek bir sınırlama getirmeye çalıştığı görülür. "İnsan için iyi hayatın" mutluluk olduğunu belirten ve "insanların nasıl davranması gerektiğine ilişkin olarak da, "mutluluğu elde edecek şekilde" yani "erdeme uygun" olarak davranmaları gerektiğini ifade eder. Aristo her iki cevabın taşıdığı belirsizliği aşmak için de, "itidalli olma" diye de tanımlanabilecek bir, "orta olma" halinden söz eder. Ona göre erdem, "*tercihlere ilişkin bir huy, akıl tarafından ve akli başında insanın belirleyeceğiyle belirlenen, bizle ilgili olarak orta olanda bulunma huyudur*". Her şeyde orta olmanın övünülecek bir durum iken uçta olmanın yerilmesi gereken bir tutum olduğunu ve her eylem ve etkileşim de ortayı bulmanın mümkün olmadığını belirten Aristo'ya göre; hasetlik, zina, hırsızlık, adam öldürme gibi eylemleri yapmak kendi başına kötü ve yanlıştır ve bunların ortası olmaz. Eylemler tek tek durumlarla ilgilidir. (Bilge, Gelenekselden Moderne...2012)

Çeşitli erdemlerin alanını Platon'dan farklı olarak daha dar bir biçimde sınırlandırmıştır. Ahlaki ve entelektüel erdem ayrımı yapan Aristoteles, herhangi bir erdem zorunluluğunu ulaşılması amaçlanan en yüksek erdemden çıkarmaya çalışmaz, eylemi yapanı, iyi eylemin kendisinin güzelliğinden dolayı harekete geçirilen bir varlık olarak ele alır ve ayrıntılarına baktığı zaman bir sezgiciye dönüşür. " Cesaret, tüm kötülükler, yoksulluk, hastalık, kıskançlık gibi şeylerden korkunun bastırılması değildir, asıl cesaret, tüm kötülüklerin en korkuncu ölümle ilgilidir, fakat, o da deniz kazasında ya da hastalık sonucu ortaya çıkan değil, sadece savaş gibi en soylu koşullarda insanın karşısına çıkan ölümle ilgilidir. Aslında böyle bir insan denizde veya hastalıkta da cesur olacaktır; ama bu koşullarda eylemin ereği ve ölümden soyluluk yoktur". (Ross, 2014;316-318)

Platon'un dört ana erdeminden bilgelik ve adalete daha geniş yer veren, "felsefi bilgelik faaliyeti erdemli faaliyetlerin en zevklisidir" diyen Aristoteles, bu bilgiye sahip olanın bu bilgiyi araştırmandan daha zevkli zaman geçireceğini de ekler. "Ancak biz mutluluğu kendisinden dolayı isteriz, başka bir şey elde etmek için değil". Nitekim Aristoteles'in şu ifadeleri buna işaret ediyor gibidir:

"Onur, zevk, akıl ve her erdemi gerçekten kendilerinden dolayı seçeriz (onlar herhangi bir sonuç vermese bile onları seçerdik). Fakat aynı zamanda onlar vasıtasıyla mutlu olacağımızı varsayarak da mutluluk uğruna onları seçeriz. Öte yandan, kimse mutluluğu ne bunlar uğruna ne de genel olarak kendisinin dışında başka bir şey uğruna seçmez. Öyleyse, mutluluk, nihai bir şeydir, kendi kendine yeter ve fiilin amacıdır. Mutluluk, mükemmel bir erdeme göre ruhun bir faaliyeti olduğu için ..." mutluluğun niteliklerinden biri *kendi kendine yetmesidir*. Ahlaki erdemlere sahip kişiler bu erdemlere uygun fiilde bulunmak için çeşitli araçlara ihtiyaç duyacaktır. Örneğin, cömert kişi paraya, adil kişi aldığı borcu geri ödemek için yine paraya, cesur kişi güce ihtiyaç duyacaktır. Yani ahlaki erdemlerde a) topluma, b) sahip olunan erdem dışında bir araca, c) tutkulara, bedene ihtiyaç söz konusudur. Oysa filozof, felsefi bilgelik erdemine sahip kişi, kendi başına iken başka bir şeye ihtiyaç duymadan hakikati görebilecektir. Bu nedenle, felsefi bilgelige sahip kişi, bu faaliyet ile en fazla kendi kendine yeten kişi olacaktır (Batak, 2016;6)

Aristoteles erdemlerin en önemlisini adalet erdemi olarak düşünmüştür. Bütün erdem, adaletin kendisinde bulunur. Çünkü adalet kendi amacını kendinde taşıyan, kendi başına değil, bir başkasıyla ilişkide olacak bir erdemdir. Bu erdem tam kullanıldığını iddia etmiş, bunu da pek çok kişinin kendi işlerinde erdemi kullanabildiğini, ama başkalarıyla ilgili olarak erdemle davranmadıklarına dayandırmıştır. Bias'ın söylediği “adamı makam gösterecektir” sözü yöneticinin zaten başkalarıyla ilgisinde yönetici olduğu ve başkalarıyla ilişki içinde olduğunu adalet erdemiyle açıklar. Onun adalet erdemine bakışı iki karşıtın yani adalet ve adaletsizliğin üzerinde düşünmekle başlar. Öyleyse adalet ve adaletsizlik ne demektir? Hem yasaya uymayan insanın, hem çıkarıcı insanın, hem de eşitliği gözetmeyen insanın adaletsiz olduğu düşünülmektedir. O halde yasaya uyan, eşitliği gözetken insan da adaletli olacaktır. Hem kendisine hem de dostlarına karşı kötülükle davranan kişi en kötü insan, kendisine değil başkasına erdemle davranan insan en iyi insandır, çünkü bu güç bir iştir. O halde adalet erdem bir parçası değil, erdem bütünüdür; karşıtı adaletsizlik ise kötülüğün bir parçası değil, kötülüğün bütünüdür. (Tunçay,151)

Adalet kavramının çeşitliliğinden yola çıkarak, Aristo hak ve haksızlık kavramlarına atıf yapar. Hak ile haksızlığın da nasıl belirleneceğini söyler; buna göre yasaya uygun şeylerin çoğu tüm erdem buyurduklarıdır; çünkü yasa tek tek erdemlere göre yaşamayı buyurur, tek tek kötülükleri de yasaklar. Kamu işlerine ilişkin eğitim konusundaki yasal düzenlemeler tüm erdemi meydana getirir. (Tunçay,153) Tüm bu düşünceleriyle Aristo, en erdemli ve nitelikli insanların aristokratlar arasından çıkabileceği önyargısında bulunmuştur. Çünkü farklı siyasal rejimlerde, farklı siyasal değerler bulunur, aristokraside de bu değer erdemdir. Fakat buna rağmen, siyasete yüklediği ahlaki anlam, ahlaki bir etkinlik olarak siyaset geleneği içinde değerlendirilir. Her ne kadar bütün kamuyu siyaset içinde görmeyi kabullenemezse de, siyasetin kamusal bir niteliği olduğuna inanmaktadır.

En ideal yönetim biçimi olarak belirlediği Politeia'sıyla, zenginlik, özgürlük, eğitim, soylulukta eşit veya benzer, aralarında dostluk ilişkisinin bulunduğu yurttaşların yönetimini esas almıştır. Özgür nüfus ve zenginlik olmadan polis olmayacağını, erdemler olmadan da polis iyi yönetilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Erdemli bir yurttaş, iyi bir yurttaş, iyi bir yurttaş aynı zamanda da iyi insandır. (Tunçel, 2014;53)

Platona göre daha gerçekçi olan Aristo, Platon'un koruyucular yönetmeli görüşüne karşılık, bizleri koruyucularımızdan kim koruyacak sorusunu sorar. Yasa filozof kralın olağanüstü yetkileriyle önemsizleşirken, Aristo, iyi bir devlette yasanın mutlak egemenliğine inanmıştır. “Yasa, arzularımızdan etkilenmeyen akıldır”, “anayasal yönetim, insan onuruna en uygun yönetimdir”. Yasanın, tüm insan hayatını denetlemesi gerektiğini ve insanları soylu olan için eylemde bulunmalarını sağlama gücüne sahip olmadığı için ahlaklılığa değilse bile hiç olmasa farklı erdemlere karşılık olacak eylemlere zorlaması gerektiğini düşünmüştür. Bir devletin yasa bu ancak kısmen yapmaktaysa, bunun nedeni onun, yasanın olması gereken şeyin yalnızca kaba ve erken bir taslağı olmasıdır. Yurttaşlar arasında onur ve zenginliğin dağıtılması bakımından adalet ve insanlar arası ilişkilerle ilgili olarak düzeltici adalet olarak ikiye ayırdığı “özel adalet”, Aristoteles'i ilgilendiren asıl şey olmuştur. Bu iki adalet anlayışına bir de geometrik orantıya dayanan dağıtıcı adalet eklemiştir. Adalet uygun davranan, 1) Onur ve ödülleri dağıtmada devlet adamı, 2) zararları ve karları tespit etmede yargıç, 3) ürünlerini hakça bir fiyata değiş tokuş etmede çiftçi veya imalatçıdır diyerek üç insan tipi ortaya koymuştur. Devlet adamı veya yargıcın adil olup olmaması, sivil bir yurttaşın sözleşmesine uyup uymaması, başkasının haklarına tecavüz etmekten kaçınıp kaçınmaması, kendi iradelerine bağlıdır. Adil olmayan bir biçimde davranma yönünde çeşitli ayartmalara maruz kalabilseler de, onların adaletle uygun davranma biçimleri erdemli diye nitelendirilebilir. (Ross, 2014;326-332)

ROMA SİYASİ DÜŞÜNÇESİNDE ERDEM

I. Epikuroşçu Düşüncede Erdem

Atina'da ortaya çıkan tam bir iyi yaşam felsefesini (acı ve haz) savunan Epikuros felsefesi, materyalist olmakla birlikte, toplum, devlet, adalet ve yasanın bireysel fayda işlevi temelinde tanımlanışına paralel biçimde erdem, iyilik ve kötülük kavramlarının da tanımlayıcısı bireysel haz ve acılardır demıştır. (yasayı ihlal etmek kötüdür, çünkü birey cezalandırılma korkusu çekecek korkusu onu mutsuz edecektir. Ölçülülük ve cesaret gibi erdemler ise yaşamın ereği olan hazzı ürettikleri için birer erdemdirler. Ölümünden sonra ruhun varlığını sürdüreceği, tanrısal bir yargılamaya tabi olacağı gibi inançları reddetmekte ve insan yaşamında ölçülülük temelinde bir erdem önermektedir. Platon'un filozof- kralına karşın Epikuroşçulukta bilge, ruhsal dinginlik içinde duygusal-zihinsel sarsıntılardan uzak yaşamaktadır. Dingin bir yaşam, siyasetten, kamusal yaşama aktif katılımdan uzak durmak anlamına gelecektir. Bilge insan siyasetle zorunda kalmadığı sürece ilgilenmemelidir. Toplum sözleşmesi yaklaşımı olan bu felsefe, bu sözleşmenin daha iyi şartların yanında yönetme tutkusunu, sürekli bir rekabeti, ün ve zenginlik hırsını ve dış görünüşe düşkünlüğü de beraberinde getirdiğini söylemektedir. Adalet ve yasanın doğal olmadığını; karşılıklı faydaya dayalı anlaşmaların sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Soyut ve kendiliğinden bir adalet yoktur; adalet, hak ve haksızlık kavramları ancak bir anlaşmadan sonra söz konusu olabilir. (Hobbes ve hatta Marx bu düşüncelerden esinlenmiştir) Siyasal sistemi güvenlik sağlama işleviyle sınırlı olarak düşünen bu felsefe, siyasal yaşama katılan bireylerin ruhsal dinginlikten uzak bir yaşama mahkûm olacaklarını söyler. Siyasetle ilgilenen kişi, hem sürekli bir rekabetin doğuracağı kaygı ve kötülük görme korkusu nedeniyle, hem de iktidar tutkusunun yönlendirdiği sahte arzular nedeniyle kendisini acıdan kurtaramayacaktır der. Ona göre siyaset, ondan uzak durulduğu sürece olumlu anlam taşır. Onun dışında mutluluğu, bilge bireylerin dost cemaatlerinde arar. Çıkarısız ilişkiyi dostluk ve güven esasına dayalı ancak bilgece yaşayan insanların hayata geçirebileceğine inanır. (Ağaoğulları, 2015; 158-160) Bu felsefe, ahlaki menfaatçiliğe eşitlediği iddiasıyla eleştiriler almıştır.

II. Stoacı Düşüncede Erdem

Epikuros'un tam karşısında yer alan ve onların düşüncelerine karşı keskin eleştirilere yönelen düşüncedir. Tek tanrı fikrini öne süren stoacılara göre, her şey tanrının yazgısının belirlediği biçimde gelişir. Bazı yorumculara göre bu yazgı, "dünyanın ahlaki yapısı" olarak düşünölmektedir. Yazgıcı bir düşüncenin doğrunun ne olduğunu soran ahlak felsefesi odaklı bir sistem geliştirme çabası oldukça ilginçtir. İnsanın yapması gereken, kendi yazgısını kavramak ve ona tabi olmaktır. Dolayısıyla, zorunluluğun yasına tabi olmayı seçmek biçiminde bir anlam kazanmıştır. Mutluluk erdemli olmakla, erdem de doğaya/akla uygun yaşayabilmekle mümkündür. Öyleyse "seçim" erdemli olup, boyun eğmek ile akıldışı bir kötülük veya kusurluluk arasındadır. Stoacı düşüncede erdemın karşıtı olan kusur, bilgisizlikten kaynaklanır. Klasik felsefenin temel düşüncelerinden birine atıf yaparak, erdem şeylerin gerçek bilgisine ulaşabilmeyi gerektirir ve dolayısıyla yaşamın ereği, doğaya uygun (yani erdemli) yaşamaktır. Erdem mutlak iyidir. Birincil erdemler, bilgelik, yiğitlik, adalet ve ölçülölüktür. Erdemli yaşamın anlamı coşku ve tutkuların uzak durmak, bu tür duygulara karşı kayıtsız kalmaktır. Eğer yazgıyla insan seçimlerini kendisi yapamayacaksa, bütö bunlardan da sorumlu tutulamayacaktır. Stoacıların düşünceleri, bu noktada çıkmaza girmektedir. Nihayetinde kişinin bilgisizliği ve kusurluluğu da yazgısından kaynaklanacaktır. Bu durum siyasette kabulü kolaylaştıracak ve siyasete pratik anlamda oldukça yardım edecektir. İnsan var olduğu haliyle koşullarını kabul edecek ve yazgısına kafa tutacak eylemlerden kaçınacaktır.

Bütün evrenin ev olduğunu ileri süren Roma filozoflarından Çicero, devletten evrene kadar her şeyi bir bütün haline getirmeye uğraşır. Bu durumda özel ve kamusal hayatları da birbirinden ayıramaz hale getirir. İyi insanla iyi yurttaş arasında bir zıtlık olduğunu varsaymış, gerçek adaletin egemen olduğu bir devlet oluşturarak ikisini uzlaştırmaya çalışır. Bu durumda da gerçek erdemler, iyi insan için gerekli olan erdemler, aynı şekilde iyi yurttaş için da gereklidir. Terbiyeli olma kavramının ruhun doğayla uyumlu olmasını sağlamak için akıl ve zekâyı kullanma yollarını araştırmak olduğunu söyler. Eğer bir kişi ruhen doğayla uyumluluğu elde edebiliyorsa, insan yasalarının aklın gerçek yasasıyla uyumluluğunu elde ettiği gibi, biz de adaletli ve erdemli olabiliriz. Terbiyeli olma kişiye görevini anlamada yardımcı olur ve karşılıklı yardımseverlik kişinin farklı görevlerin önem sırasını netleştirmesine yardımcı olur. En önemli görevleri hiyerarşik bir sıraya koyarak, tanrılara yöneliktir, onu devlete yönelik görevler, sonra ebeveynine, sonra çocuklarına, sonra diğer aile üyelerine ve sonra da arkadaşlarına ve diğer insanlara yönelik görevler izler. Erdemli olmak ve adaleti aramak, kendi kendini ödüllendiricidir der. Bir liderin erdemli ve adil olması gerektiğini, bilgelik, adalet ve dürüstlüğü önemli olmasının yanında iyi şöhreti sürdürmenin de önemli olduğunu ifade eder. (Tannenbaum, Schultz, 2011; 111-112) Çicero'nun da içinde bulunduğu roma düşünürleri döneminde siyasal alanda bir daralma meydana gelmiş, (genişleyen roma yurttaşlığı, din, imparatorluk ve özgürlük arasındaki ilişki) bu daralmada kişinin benlik bilinci ki bu da benlik kültürüne neden olmuştur ve özel hayatı da önem arz etmeye başlamıştır.

ORTAÇAĞ SİYASİ DÜŞÜNÇESİNDE ERDEM

Yaklaşık bin yıllık bir dönemi ifade eden Ortaçağ Avrupa'sı, skolastik düşüncenin hâkimiyetinde en büyük erdem bilgidir, adaletten sıyrılarak yoksulluğa doğru dönüşümüne sahne olmuştur.

Yunan ve Roma kurumlarının başarısızlığına inanan Hıristiyanlık, imanın akla üstünlüğünü benimsemiştir. Bu dönem tamamıyla iman siyaseti üzerinde devam edecektir. Platoncu idealizm, stoacı ahlak ve kurtarıcı tanrı fikri, eski Yunan ve Roma'nın kent devletine dayalı cemaatçi yapısının çözülmesi, günahkâr insan doğası algısı, cesaret, yoldaşlık, erkeklik gibi değerleri öne çıkaran erdem anlayışıyla İran kökenli ruhların ölümden sonra yargılanacağı, imanlılara ebedi yaşam vaadi veren Mithraizm inancı gibi sayısız sebepler, Hristiyanlığın kabul ve gelişmesi için önemli avantajlar sağlamıştır. (Ağaoğulları,2015; 211)

Hristiyanlığın İsa'nın vaazlarındaki siyasal mesajı, eşitlik ve eşitlikçilik olmuştur. Bunun yanı sıra yoksulluk, pasifizm ve fakirlere kendini adama, af ve herkesi kapsayıcı mesajları en güçlü teolojik mesajı temsil etmiştir. Siyasal anlamda eğer gerçek eşitlik ve yurttaşlık Tanrı'nın krallığı dışında mümkün değilse, siyasal düzenin herkese eşit muamele etmeye çalışması gerektiği çağrışımları yapmıştır. (Tannenbaum, Schultz, 2011, 121) Artık en iyiyi aramaya gerek yoktur. İsa'dan sonraki Hristiyanlık, Pavlus'la devam eder. Bundan sonraki dönemde insanların imanla kurtuluşa ereceği düşüncesiyle Tanrı'ya ve onun gönderdiği yöneticiye tam itaat etmesiyle, pasif halde kalmaları ve dolayısıyla zaten bu sayede doğuştan var olan erdemleri dinle koruyabileceği anlayışı hâkim olmuştur. Efendi- köle ilişkilerini değerlendirirken Tanrı korkusu ve pasifizmden oldukça bahsetmiştir. “ Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin sözünü Mesih'in sözünü dinler gibi, saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin.. İnsanlara değil, Rabbe hizmet eder gibi gayretle hizmet edin. Çünkü herkesin karşılığını Rabden alacağınızı bilirsiniz. Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin her sözünü dinleyin. Bunu Rab korkusuyla yapın” (Pavlus-Koloseliler) (İncil; *Efesliler*, 6)

Eski eşitsizlikçi duruma müdahale etmeye ve bu durumu düzeltmeye çalışan ve buna dinsel meşruluk temeli oluşturan Hristiyanlık da doğal eşitsizlikleri kabul edip (kadın-

erkek, efendi-köle) her şeyi, hâkim olanın anlayışına bırakacaktır. Devletin, dünyevi iktidarın onaylanmasına gelince, efendi –köle arasındaki münasebet, “ herkes altında bulunduğu yönetime boyun eğsin. Çünkü Tanrıdan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen, Tanrı'nın düzenlediğine karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanırlar.... Çünkü yönetim senin iyiliğin için Tanrı'nın hizmetindedir.. Yönetim kılıcını boş yere taşımıyor; kötülük yapanın üzerine Tanrı'nın gazabını salacak olan öç alıcı olarak Tanrı'nın hizmetindedir anlayışıyla kendine yer edinmiştir. Bunun için yalnız Tanrı'nın gazabı nedeniyle, vicdan nedeniyle de yönetime boyun eğmek gerekir. (Ağaoğulları,2015; 213 vd.) Bu anlayış, İsa'nın edilgen ve dünyadan uzak duran bir tutum içinde, siyasal iradenin kaynağının tanrısal irade olduğunu saptayarak yetinmesini sağlamasına karşılık, bununla Pavlus'un yetinmeyeceğini ifade etmiştir. Siyasal irade tanrı ya aittir, aynı zamanda siyasal düzen de tanrı tarafından kurulmuştur der. Otoriteye direniş, tanrıya direniş olacaktır. Dolayısıyla etkin itaat esastır ve yönetici kendi iradesine göre yönetse de itaat edilecektir.

Antik felsefe kavramlarıyla, Hıristiyan öğretisini biçimlendirerek sistemli bir dünya görüşü ortaya koymaya çalışan, patristik adı verilen düşüncenin sahibi, bu dönemin en ünlü isimlerinden Augustinus'un, Ortaçağ anlayışına göre en yüksek değer, mutluluk değil, erdemdir. Erdem ise Tanrı'ya boyun eğmektir. Çünkü sadece Tanrı, insanın kurtarıcısıdır. Ona göre tüm erdemler, tek bir yüce erdeme bağlıdır, o da sevgi erdemidir. Tanrı devleti ve yeryüzü devleti olarak iki devlet, iki sevgiyle kurulmuştur. Yersel olan, Tanrı'yı horlamaya varan benlik sevgisi, göksel olanı da benliği horlamaya varan Tanrı sevgisidir. Birincisi kendini yüceltir, ikincisi Tanrı'yı; biri insanlardan izzet arar, ötekinin en büyük izzeti vicdanın tanığı olan Tanrı'dır. Birinde, boyun eğdirdiği prensler ve uluslar hükümlanlık sevgisiyle yönetilir, diğerinde prensler herkesi düşünür. (Tunçay, 2010;370) Augustinus'a göre, aslında erdemmiş gibi gösterilen Pagan erdemleri gerçekte birer erdem değil, bilakis erdem katledilmesidir, ahlak bozukluğudur; çünkü 'Pagan erdemleri' arasında bazı bakımlardan övgüye rastlanabilse dahi, bu 'erdemler' çoğunlukla, gurur denen zaafın tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadır. (Erbağcı, H.G, 2007;32)

İnsan egoizmini ortaya çıkardığı için, bu erdem, erdem değil, ahlak bozukluğundan başka bir şey değildir. İlk günah ilk erdemsizliktir. Bu ilk erdemsizlik, insan iradesiyle ortaya çıkmıştır. Tanrı insanı erdemle yaratmış, insan ise iradesi ve işlediği günahlarla bunları söküp atmıştır. İnsan artık doğruyu arayacak ve yeniden erdemli hayata yönelecektir. Bu yüzden de dünyadaki nimetlerden uzak durmalı, Tanrı'ya götüreceğ inanca kendini adanmalıdır. Devlet, amacı ve adaleti yönetmesi açısından iyi, fakat kökeni bakımından kötüdür. Çünkü devletin oluşması da ona göre, ilk günahla birlikte cennetten kovulan insan için Tanrı tarafından verilen bir cezadır. İnsandaki akıl, Tanrı korkusu ve vahye dayalı imandan yoksunsa hiçbir şeydir. İnsan, doğa, akıl vb. her şey bütün bağımsızlık ve özerkliklerini yitirmişlerdir.(Ağaoğulları, 2015;219)

MODERN DÖNEM SİYASİ DÜŞÜNÇESİNDE ERDEM

Tanrı merkezli bir dönemin ardından insan merkezli bir döneme geçişin görüldüğü modern dönemin temsilcilerinden modern siyaset kuramı ve hatta siyaset biliminin kurucusu olarak kabul edilen N. Machiavelli, iktidar siyasetinin iğrenç gerçeklerini gün ışığına çıkaran ilk siyasal düşünür olarak kabul edilmesine rağmen kendisinden önceki dönemlerde de aynı fikirde olan düşünürler olmuştur. Platon'un Thrasymachus'u, Aristoteles'in zorbalara tavsiyeleri, Augustine'in siyasal gerçekliği ve Aquinas'ın ahlaki bir araç olarak hukukun sınırları üzerine yaptığı yorumlar da Machiavelli ile paraleldir. Fakat, Machiavelli daha fazla cesaret gösterecek ve herhangi bir ahlaki standart sunmayarak erdem adeta tanımını yeniden yapacaktır.(Arnhart,2011,132) Virtu, kelimesi İtalyanca'da yaygın olarak erdem

anlamında kullanılan bir sözcükken, Machiavelli, bu sözcüğe insanın ya da halkın yaratıcı enerjisini harekete geçiren yetenek ve beceri anlamını yüklemiştir. Antikçağ ve Ortaçağ'dan farklı olarak, Machiavelli'nin erdemlerinde bu yeteneğin içinde güç, kurnazlık, yiğitlik, cesaret, azim, kararlılık, gaddarlık gibi insanı harekete geçiren özellikler de barındırdığını ifade etmiştir. (Ağaoğulları, 2015; 330)

İnsanın doğasının bencilliğinden ötürü, kendisinde bir zorunluluk hissetmedikçe, insanların iyilik yapmayacağını ifade etmiştir. Onun erdem tanımı, Antik dönemdekilerin idealist liyakatinden, Ortaçağ düşünürlerinin ahlaki iyiliğinden daha çok, bireyci ve dünyevi bir mükemmelliğe gönderme yapmıştır. Ona göre erdem, elitlerin bir özelliği olup, iktidar, zenginlik, şöhret ve hatta özgürlük bile olsa, bireylerin değer verdikleri şeyi elde etmelerini mümkün kılan gerçek bir bencilliktir. (Tannenbaum, Schultz, 2011, 177)

İnsanın saldırgan doğası, sürekli güç peşinde koşmasını, kazanımcı doğası ise sürekli olarak sahip olma arzusunu kamçılamaktadır. İnsanların güç ve mülk arayışlarının sonu yoktur. Hıristiyanlığın, diğer dünyada ceza görecekleri korkusuyla insanlara boyun eğdiren, edilgenleştiren bir anlayış olduğunu ileri süren Machiavelli, ideal insanı, yeniden Roma Cumhuriyeti'nin bağımsız ruhlı, enerjik, savaşçı, kurt yırtıcılığı olan insanlar olarak tanımlamıştır. İnsanların hırsları ve arzuları sınırlandırılmamalıdır. Çünkü bu arzuları dengeleyecek olan sadece karşıt arzulardır ve böylelikle büyük bir enerji ve güç ortaya çıkar demıştır. (Taşkın, 2016; 29)

Bireylerin siyasetle meşgul oldukları zaman, olan şey için olması gerektiğini düşünebilecekleri şeyleri terk etmeli, araçlar için amaçlardan sakınmalı ve kötü huyun görünmesinin kendiliğinden kötü olduğundan kaçınmalıdır. Eğer önemli hedeflerine ulaşmaları gerekirse insanlar, cömert değil cimri, sevilenden çok korkulan, dinsiz ve hilekâr olmalıdır. Saf iyilik ve kötülükten bahsetmek anlamsızdır, çünkü kötülükler iyiliğe o kadar yakın durur ve onunla öyle kaynaşmıştır ki birinin diğerinin yerini alması kolaydır. Bundan dolayıdır ki, insanlar ideali aramamalı, onun yerine "en az zararlıyı iyi olarak almakla" yetinmelidirler.

Prens adlı kitabında "halkın insanlardan bahsederken özellikle de yüksek mevkilerde olanlar hakkında konuşurken onları ya suçlama ya da övgü getiren bazı nitelermeler yaptıklarını söyler. Kiminin cömert kiminin pinti olduğunu düşünür. (pinti tanımı kendi mallarını fazla kullanmaktan geri duran; başkalarına ait olanı harcamak ününüzü azaltmaz, daha da ün katar. Kendi paranızı harcamadıkça hiçbir şey zarar vermez.) Kiminin gaddar, kiminin merhametli; kiminin korkak, kiminin cesur; kiminin iyiliksever, kiminin kibirli, birinin sert birinin hoşgörülü, birinin dindar birinin inançsız olduğunu düşünüp göz önünde tutarlar. Bu sayılanlardan iyi nitelikleri sergileyen bir prens övgüye mazhar olacaktır. Fakat hiçbir hükümdar bu iyi niteliklerin hepsine sahip olamaz ya da olsa da hepsini hayata geçiremez. Çünkü insan doğası buna izin vermez. Bu nedenle de prensin konumunu kaybettirecek kusurların getireceği kötü şöhretten kaçacak kadar basiretli olması gerekir. Şayet yapabiliyorsa böyle kusurlardan kendisini korur yapamıyorsa da endişelenmeden kusurları görmezden gelir. Bazı kusurlar olmadığı zaman konumunu güçlükle koruyabilecekse onların yüzünden kınanmaktan kaygılanmaz, çünkü erdeme benzeyen bazı niteliklerin uygulanması halinde prensin mahvolmasına yol açacaklarını, kusura benzeyen bazı niteliklerin ise uygulanması halinde prensin güvenlik, refah ve mutluluk getireceklerini görürüz" demıştır. Cömertlik erdemiyle şöhret kazanmaya çalışan bir prens, devam ederse halka yüklenmek ve ağır vergiler almak durumunda kalacaktır. Pıntilikle damgalanan bir prens tasarrufunu yapıp geliri elverişli hale gelecek ve halkına yüklenmeden girişimlerini yapabilecek olduğu için zaman geçtikçe cömert olarak düşünülecektir. (Machiavelli,2015; 86-91) Aslında devlet yönetiminin kendine has bir ahlaki sistemi, değer yargıları olduğuna inanmış ve

buna başarının moralitesi adını vermiş olan Machiavelli, devlet adamlarının, şahısların özel değer yargılarına göre hareket etme lükslerinin olmadığını, hatta böyle davranmanın çok büyük tehlikesi olduğunu söylemiştir. Şahsen bir fert her zaman doğruyu söylemeliydi, fakat söz konusu çok sayıda insanın hayatıysa, bir devlet adamı, koruması altındaki fertleri savunmak için bazen yalan söylemek zorunda kalabilirdi. Aslında bu durum daha önce devletlerarası münasebetlerde çoğu zaman uygulanmış ve bu haliyle alışılmış olsa bile, prensip olarak ilk kez Machiavelli tarafından kaleme alınmış olması, bazı kesimlere göre onun kötü şöhretine sebep olmuştur. Aslında onun ileri sürdüğü, “ ..., anavatanı korumaya gelince, bir kimsenin yapacağı şeyin yasal ya da yasadışı, kibar ya da kaba, komik ya da utanç verici olup olmadığına bakmaması gerekir; burada bütün diğer değerlendirmelerin tam bir tarafa konup, devletin devamlılığını ve özgür kalmasını sağlayacak her türlü yola sonuna kadar başvurmak kaçınılmaz bir zorunluluktur” düşüncesi, devletin ahlaki değerlere değil, devletin bekası prensibine dayalı bir çıkar politikası izlemek zorunda olması düşüncesidir. (Thomson,2006;36) Ahlaki erdemlerin özel ahlak alanında oynadığı rolün aynısını, virtunun kamu ahlakında veya siyasette oynadığını, bir devleti kurtarma, koruma ve yönetme becerisi, hikmet ve gücü olduğunu söylemiştir. Bu aynı zaman da vatandaş erdemi niteliğindedir. Machiavelli'nin virtusu, ahlaki mükemmellik olarak klasik erdem anlayışından yola çıkarak vatandaş erdemi olarak kabul edilen eski virtu kavramına yaklaşır. Bu, cesaret ve ihtiyat, güç ve bilgeliği gerektiren fakat genel olarak hırs gerektiren politikada başarılı bir şekilde yer alma becerilerini kapsamaktadır. Machiavelli için virtu, ahlaki açıdan doğru olan değil, güçlü bir zihin ve güçlü irade olanı içindir. Prensipin, genel iyiliği geliştirmek istediğinde ve Romalılar imparatorluğun büyüklüğünü geri kazandığında erdemi vardır. (Lamus;2016,18 vd)

SONUÇ

İnsan doğasının bencil olması, sahip olma (kazanımcı doğası) arzusunun, güç ve mülk edinme arzularının olduğu aşıkardır. Bu tür gereksinimler, sonradan öğrenilmiş tarzda güdülerdir. Daha çok toplumla alakalıdır. Saygı görme, alçak gönüllü olma, başarı, güven ve hoşgörü gibi güdüler hem toplumsal hem de kişisel tarzda güdülerdir. Bu tarzdaki gereksinimler sonradan öğrenildiği için, toplumdan topluma değişebilmektedir. Öğrenilen bu güdülerin çok büyük bir kısmı sosyal nitelikteki güdülerdir. Bunların dışında, öğrenilmeyen sosyal gereksinimler de bulunmaktadır. Sevecen ve başkalarıyla birlikte olma gibi gereksinimlerde bu durum geçerlidir. Sonradan öğrenilmiş olan sosyal gereksinimlerin bir bölümü, her insanda ortaktır. Bu tür sosyal gereksinimlere ise en iyi örnek, toplu halde yaşama içgüdüdür. Güdü tarzı ne olursa olsun, güdüler insan veya hayvan yaşamını şekillendirmektedir. Organizma, gereksinimlere ihtiyaç duyar ve bu gereksinimlerin gerçekleşmesi için çalışır. En son kabul gören Maslow'un güdü şeması buna en iyi örnektir. İnsanlar en alt tabanda, fiziksel ihtiyaçlardan(açlık, susuzluk, cinsellik) başlayarak, ikinci olarak emniyet, güven, düzen; üçüncü olarak ait olma sevmeye ve sevilme; daha üst dördüncü aşamada başarı, kendine saygı, itibar, şöhret; ve sonunda kendini gerçekleştirme gibi güdülerle yaşar. Bu güdüler, insanın yaşamında farklı farklı yollar izlemesine neden olacaktır. Her bir insanda görülen bu güdüler, bir anlamda çatışmaya neden olacaktır. Günümüzde kabul edilen bu görüş, aslında modern dönem erdem düşüncesiyle paralel görünmektedir.

Antik dönemde erdeme yüklenen anlamla sonraki dönemler farklılık içermiştir. Antikçağ'da erdem bilgeliktir. Bilgelik ise kişiyi mutluluğa götüren tek yoldur. Mutluluk tek amaçtır ve yücedir. Kişi mutluluğu kendinden dolayı ister, kendinde değer taşır mutluluk. Platon ahlaki toplumsal olandan ayırmaz. Yaşamla ilgili en yüce kavram olarak devleti belirler. Toplum devlet olmadan var olamaz, bu nedenle devlete karşı yükümlülükleri de vardır. Nasıl ki amaç mutluluksa bu mutluluğun ulaşılabileceği yer de yine devlettir. Devlet dışında insanlar mutluluğu bulamazlar.

Bunun nedeni ise insanın doğal güçsüzlüğünden kaynaklanır. Güçsüz olan insan devlet sayesinde korunur ve devletin korumasına karşılık ona borçlu hale gelir ve yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekir. İnsan en ilkel ihtiyaçlarını bile toplumsallaşmadan karşılayamaz; fakat asıl sorun bu toplumsallaşmanın ne şekilde olacağıdır.

Antik dönemdeki erdemler, tamamen polis içerisinde ve polisi ilgilendirmiştir. Siyaset, polis devlet için en iyiyi istemekte ve amaçlamaktadır. Polis devlet için iyi olan, birey için de en iyisi olacaktır. Çünkü devletin ve bireyin iyileri birbirinden farklı değildir. Bireyin tek başına değil, toplumsal insan olarak ele alınmasını hatta iyi bir insan, iyi bir yurttaş ve iyi bir devletle ilgili sorular sorup cevap aramışlardır. Bu dönemde daha çok dünyevi bir gözle bakılmış, fakat en yaygın kullanımıyla erdem tanımı en iyi bu dönemde yapılmıştır.

Antik dönemdeki filozoflara göre bencillik tehdit olarak görülmüş, siyaseti istikrarlı hale getirmek için bu tehdit, öyle büyüktür ki, erdem ve aklın zaferi yoluyla kaba arzularının üstesinden gelmeye ya da bu arzuları bir kenara bırakmaya sevk etmiştir.

Ortaçağ düşünürleri, bencilliğin yerini imanın alması için insanları teşvik etmişlerdir. Daha çok ahiretle ilgilenmişlerdir. Ortaçağ Hristiyan siyasi düşüncesi tamamen iman siyaseti uygularken, modern dönemin gelişini ifade eden Reform, Rönesans hareketleri ile birlikte, kilise tahakkümü altındaki akıl ve birey, engelleri aşarak değer kazanacaktır.

Ulus devlete geçişi sembolize eden modern dönemde artık erdemın ifade edilış tarzının, yok olmasından ziyade bireyde iktidarların yönetimine katkıda bulunan siyasal düşüncede farklı bir şekilde büründüğü, bazı değerlerin değıştiğı gözlemlenebilir. Bütün bunlarla beraber her bir dönemde geriye Antikçağ düşüncelerine bir dönüş mutlaka var olmuştur. 18. Yüzyılda J.J Rousseau, Atina demokrasisinin kendi kendini yöneten erdemli ve sorumluluk sahibi insanlarına hayranlık besleyerek özgürlük ve eşitlik meselesini tekrar gündemine sokacaktır. Özgürlüğün, uygarlık öncesi insanların uygarlıkla beraber kaybedilen önemli bir nitelik olduğunu vurgulayacak, “uygarlığın kendi kendimize yabancılaşmamıza ve özgürlüğümüzü yitirerek tutsaklaşmamıza” neden olduğunu söyleyecektir.

Erdem elbette en başta “insan için iyi olan”dır. İnsan, toplum ve devlet bağlamında düşünüldüğü zaman her bir birey, her bir toplum ve her bir devlet için ayrı bir erdem mi vardır? Doğuştan mı vardır? Sonradan edinilebilir mi? Siyasetin içinde erdem var mıdır, olmalı mıdır? Bütün bu soruların cevabı yüzyıllar boyu aranmıştır. Dönemsel farklılıklar gösteren erdem anlayışı, hala günümüzde önemini korumaktadır. Yüzyıllar geçse dahi devletin korunması en nihai amaç olacağına göre, kişisel olarak gerek yurttaşların, gerekse iktidar sahibinin “iyi” arayışı, devleti kendini koruma amacına ulaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali (Ed), (2012), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul,
- Akarsu, Bedia, (2014), Sokrates'te Erdem Düşüncesi. İstanbul Üniversitesi Felsefe Arşivi Dergisi, (13), 57-73. <http://dergipark.gov.tr/iufad/issue/1325/15611> (ET:28.05.2017)
- Arnhart, Larry, (2011), *Siyasi Düşünce Tarihi, Platon'dan Rawls'a*, (Çev: A.Kemal Bayram),
- Batak, Kemal, Aristoteles'te En Yüksek Entelektüel Erdem, <http://www.ifdergisi.sakarya.edu.tr/article/view/5000195793> (ET: 13.05.2017).

- Bilge, Muhittin, Gelenekselden Moderne Etik Ve Siyaset, <http://ijmeb.org/index.php/zkesbe/article/view/61>. (ET:08.09.2017)
- Erbağcı, Hale Gülser.(2007), *Augustinus'ta İrade Özgürlüğü Problemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- İncil; Efesliler, 6. <https://incil.info/kitap/Efesliler/6> , ET 15.05.2017.
- Kart, Berfin, (2006), *Deontolojist Ve Teleolojist Kuramlar İkileminde "Erdem Etigi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Lamus, Felipe; (2016), Machiavelli's Moral Theory: Moral Christianity versus Civic Virtue, Master Thesis, Duke University, Durham, North Carolina.
- Machiavelli, Niccolo; (2015), *Prens*, Say Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Hasan; "Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a Evrimi", <http://flsfdergisi.com/sayil1/79-101.pdf>. (ET:28.06.2017)
- Ross, W. David; (2014), *Aristoteles*, (Çev: Ahmet Arslan), İstanbul.
- Tannenbaum Donald, Schultz David, (2011), *Siyasi Düşünce Tarihi, Filozoflar ve Fikirleri*, (Çev: Fatih DEMİRCİ), Adres Yayınları, Ankara.
- Taşkın, Yüksel (Ed), (2016) *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Thomson, David, (2006), *Siyasi Düşünce Tarihi*, (Çev: Aydoğan, A. Şişman C. vd), İstanbul.
- Tunçay, Mete(Der.), (2010), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi, Eski ve Orta Çağlar*, İstanbul,
- Tunçel, A., Gülenç, K. (Ed), (2014), *Siyaset Felsefesi Tarihi (Platon'dan Zızek'e)*, Ankara.